

उर्वशी खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत एम.ए. चौथो सत्रको
शोध (४८३) को प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
तुलसा तिमिसिना
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
२०७६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, नेपाली एम.ए. तह चौथो सत्रकी छात्रा तुलसा तिमिसनाले 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले निकै परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको समुचित मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७६/२/१६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, नेपाली एम.ए. तह चौथो सत्र ४८३ औं पत्रको प्रयोजनका लागि छात्रा तुलसा तिमिसनाले तयार पार्नुभएको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन नामक शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

डा. भरतकुमार भट्टराई
नि. विभागीय प्रमुख

डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम
शोधनिर्देशक

डा. नारायणप्रसाद गडतौला
वाह्यपरीक्षक

मिति : २०७६/२/१९

कृतज्ञता ज्ञापन

‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रको शोधपत्र ४८३ को प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतमको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यस शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा मलाई सुभाब, सल्लाह र मार्गदर्शन प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्न स्वीकृति प्रदान गर्ने त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागका प्रमुख एवम् आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूप्रति म आभारी छु । यसै गरी शोधपत्र चयनमा सुभाब र आवश्यक सरसल्लाह दिनुहुने तथा सामग्री उपलब्ध गराइदिनु हुने आदरणीय गुरु डा. नारायणप्रसाद गडतौलाज्यूप्रति कृतज्ञ छु । साथै यस केन्द्रीय विभागका आदरणीय गुरु डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे, डा. दुर्गाबहादुर घर्ती, डा. नेत्रमणि सुवेदी, डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, डा. महादेव अवस्थी, डा. भरतकुमार भट्टराई, दीपक ढकाल, ईश्वरीप्रसाद गैरे, कृष्ण भण्डारी ‘मुमुक्षु’ लगायतका विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा उचित शैक्षिक वातावरण तयार पारी आर्थिक र व्यावहारिक बोझलाई आफ्नो काँधमा लिई मलाई यो अवस्थामा पुऱ्याउनु हुने मेरा जीवन साथी हरिचन्द्र अधिकारी र प्यारो छोरा हर्षित अधिकारीप्रति आभारी छु । त्यसै गरी शोध अध्ययन तयारीका क्रममा आवश्यक सरसल्लाह र सहयोग दिनुहुने सर्वमङ्गला बहुमुखी क्याम्पसका उपप्राध्यापक श्री सत्यवती भट्टराईप्रति पनि आभारी छु । साथै मलाई अध्ययन अध्यापनमा हरतवरले साथ सहयोग र हौसला प्रदान गर्नु हुने ममतामयी माता कृष्णमाया तिमिसना र पिता पुष्पलाल तिमिसना तथा सासू-ससुरा श्री गोमादेवी अधिकारी र श्री मोतिखर अधिकारी अनि दाजु-भाउजू, दिदी भिनाजुप्रति आभारी छु । अध्ययनलाई सहज बनाउन सहयोग गर्नुहुने जेठाजु-जेठानी, देवर-देउरानी, नन्द-अमाजू तथा साथीभाइ सबैप्रति पनि आभारी छु । त्यसरी नै प्रस्तुत शोधको निमित्त आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालयप्रति पनि म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । शोधकार्यको टङ्कणमा सहयोग गरिदिनु हुने वृष रावलज्यूप्रति म कृतज्ञ छु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष पेस गर्दछु ।

शोधकर्ता

तुलसा तिमिसना
स्नातकोत्तर तह चौथो सत्र

मिति : २०७६/२/१६

विषय सूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१	विषयप्रवेश	१
१.२	समस्याकथन	१
१.३	शोधको उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५	अध्ययनको औचित्य र महत्त्व	६
१.६	अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	६
१.७	शोधविधि	६
	१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	७
	१.७.२ विश्लेषण ढाँचा	७
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	७

दोस्रो परिच्छेद पूर्वीय षड्दर्शनको परिचय र मान्यता

२.१	विषयप्रवेश	८
२.२	दर्शनको परिचय	८
२.३	पूर्वीय षड्दर्शनको परिचय	९
	२.३.१ साङ्ख्य दर्शन	९
	२.३.२ योग दर्शन	११
	२.३.३ न्याय दर्शन	१३
	२.३.४ वैशेषिक दर्शन	१५
	२.३.५ मीमांसा दर्शन	१६
	२.३.६ वेदान्त दर्शन	१८
२.४	पूर्वीय दर्शनका मुख्य मान्यता	२०
	२.४.१ ईश्वर	२१
	२.४.२ आत्मा	२१
	२.४.३ जगत्	२२
	२.४.४ प्रकृति	२२
	२.४.५ जीव	२३
	२.४.५ ब्रह्म	२३
	२.४.६ बन्धन तथा मोक्ष	२४
	२.४.७ कर्मवादी चिन्तन	२५
	२.४.८ सुख तथा दुःख	२५
	२.४.९ जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्म	२५
	२.४.१० आत्मसंयम	२६
	२.४.११ स्वर्ग र नर्क	२६
२.५	षड्दर्शनमा योग र भोगसम्बन्धी चिन्तन	२७
	२.५.१ साङ्ख्य दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि	२७

२.५.२	योग दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि	२८
२.५.३	न्याय दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि	२९
२.५.४	वैशेषिक दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि	२९
२.५.५	मीमांसा दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि	३०
२.५.६	वेदान्त दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि	३०
२.५.७	साङ्ख्य दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि	३१
२.५.८	योग दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि	३२
२.५.९	न्याय दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि	३३
२.५.१०	वैशेषिक दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि	३३
२.५.११	मीमांसा दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि	३४
२.५.१२	वेदान्त दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि	३४
२.६	निष्कर्ष	३५

तेस्रो परिच्छेद

पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण

३.१	विषयप्रवेश	३६
३.२	उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रकृति/पुरुष	३६
३.३	उर्वशी खण्डकाव्यमा कर्मवादी चिन्तन	४१
३.४	उर्वशी खण्डकाव्यमा आत्मसंयमसम्बन्धी चिन्तन	४७
३.५	उर्वशी खण्डकाव्यमा जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्म	५२
३.६	उर्वशी खण्डकाव्यमा बन्धन र मोक्ष	५५
३.७	उर्वशी खण्डकाव्यमा सुख दुःख	५७
३.८	निष्कर्ष	५९

चौथो परिच्छेद

उर्वशी खण्डकाव्यमा योग र भोगपरक दर्शन

४.१	विषयप्रवेश	६१
४.२	उर्वशी खण्डकाव्यमा भोगपरक दर्शन	६१
४.२.१	उर्वशी खण्डकाव्यमा साङ्ख्य दर्शनअनुरूपको भोगवादी दर्शन	६२
४.२.२	उर्वशी खण्डकाव्यमा मीमांसा दर्शनअनुरूपको भोगवादी चिन्तन	६७
४.२.३	उर्वशी खण्डकाव्यमा वेदान्त दर्शनअनुरूपको भोगवादी दर्शन	७१
४.२.४	उर्वशी खण्डकाव्यमा योग दर्शनअनुरूपको भोगवादी दर्शन	७५
४.३	उर्वशी खण्डकाव्यमा योगपरक दर्शन	७७
४.३.१	उर्वशी खण्डकाव्यमा योग दर्शनअनुरूपको योगवादी दर्शन	७८
४.३.२	उर्वशी खण्डकाव्यमा वेदान्त दर्शनअनुरूपको योगवादी दर्शन	८२
४.४	निष्कर्ष	८९

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१	सारांश	९०
५.२	निष्कर्ष	९१

सन्दर्भ सामग्री